

וְנָתַן אֶהָרֶן עַל־שְׁנֵי הַשְּׁעִירִים גְּרִלּוֹת גּוֹרֵל
אֶחָד לִיקוֹק וְגוֹרֵל אֶחָד לְעִזָּאזֵל:
(ויקרא טז, ח)

לפני מספר שנים ביקרתי במקדש המפואר שבנו האמריקנים לפעמון החירות שלהם בפילדלפיה שבארה"ב. על הקיר הגדול – בסמוך לכניסה – כתבו האמריקנים בעשרות שפות את מלות הפסוק החרות על הפעמון: "וקראתם דרור בארץ לכל יושביה". מבט חטוף גילה לי מיד שהראשונה מבין כל השפות - בצד ימין למעלה – היא השפה העברית, שפת המקור של הפסוק. עיני אורו, כמובן, כשראיתי את מקומה המכובד, והראוי, של השפה שלנו; הרי המלים הללו, משלנו באו להם.

ואז הבחנתי בקבוצה של תיירים אמריקנים שבאו מאי שם ברחבי ארה"ב, שעמדו לא רחוק ממני. הם זיהו בנקל שאני יהודי וקלטו את השמחה שהתפשטה בפניי כשראיתי את המלים העבריות. כשקולם אומר כבוד והתפעלות, אבל גם קנאה – שלא טרחו לנסות להסתירה - שאלו:

can you read this?

Of course! עינתי,

והוספתי: this is the original, we are proud of it!

קראתי בעברית, תרגמתי עבורם לאנגלית, והם הביטו בי כפי שמביטים באישיות נדירה, בן העם הנבחר. ואני הרגשתי חשוב מאד: אשרינו, מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו, שהקב"ה בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו.

במדרש נאמרו דברים מדהימים לגבי השאלה כיצד ומדוע נבחר דווקא עם ישראל להיות עמו של הקב"ה ולקבל את התורה. לפי המסופר במדרש, הבחירה נעשתה, פשוט, בגורל, בהגרלה שערך הקב"ה בינו ובין מלאכיו. את הפסוקים (בדברים לב, ח-ט) "בַּהֲנַחַל עֲלִיּוֹן גּוֹיִם בְּהַפְרִידוֹ בְּנֵי אָדָם יִצְבַּב גְּבֻלַת עַמִּים לְמִסְפָּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: כִּי חֶלֶק יִקְוֶה עַמּוֹ יַעֲקֹב חֶבֶל נִחְלָתוֹ" מְבַאֵר הַמְדַרֵּשׁ (פְּרָקִי דְרַבִּי אֲלִיעֶזֶר פְּרָק כ"ד):

רַבִּי שְׁמַעוֹן אָמַר, קָרָא הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְשִׁבְעִים מְלָאכִים הַסּוֹבְבִים פֶּסָא כְּבוֹדוֹ...
וּמִנֵּין שֶׁהִפִּיל גּוֹרְלוֹת בֵּינֵיהֶם, שֶׁנֶּאֱמַר [דְּבָרִים ל"ב, ח]: בַּהֲנַחַל עֲלִיּוֹן גּוֹיִם.
וְנִפְּל גּוֹרְלוֹ שֶׁל הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא עַל אַבְרָהָם וְעַל יִצְחָק, שֶׁנֶּאֱמַר [שִׁם ט]: כִּי חֶלֶק ה' עִמּוֹ.
אָמַר הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא, חֶבֶל וְגוֹרֵל זֶה שֶׁנֶּפֶל עָלָיו - רְצַתָּה נִפְשִׁי, שֶׁנֶּאֱמַר [תְּהִלִּים ט"ז, ו]: חֶבְלִים
נָפְלוּ לִי בְּנַעֲמִים.
וַיִּרַד הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא וְשִׁבְעִים הַמְּלָאכִים הַסּוֹבְבִים פֶּסָא כְּבוֹדוֹ... וּמִנָּה מְלֶאכֶּה עַל כָּל אִמָּה וְאִמָּה,
וַיִּשְׂרָאֵל - נִפְּל בְּחֶלְקוֹ וְחֶבְלוֹ, וְעַל זֶה נֶאֱמַר [דְּבָרִים ל"ב, ט]: כִּי חֶלֶק ה' עִמּוֹ.

האמנם כוונת המדרש היא שהבחירה היתה ביד המקרה? האם היה הקב"ה בוחר בעם אחר, לו עלה כך בגורל?

לצורך שאלה זו נעיין בפרשתנו - שגם היא עוסקת בגורל, וכל הקורא בה אינו יכול להימנע מלשאול... מדוע לעזאזל מטילים גורל. אולם ראשית יש לנסות לברר, מיהו בכלל עזאזל, ומדוע נותנים לו שער.

במחקרו המפורט והמרתק של ד"ר יוסף מרקוס, "מכפרת המקדש לכפרת הקהל" (הוצ' אוני' בר אילן, רמת גן 2022), נאספו ונותחו הפירושים השונים לחידה זו. הפשוט בין הפירושים, כך דומה, הוא זה שמציע רבינו הרמב"ן (ויקרא טז, ח). כפי שהוא מלמד אותנו, במלה "עזאזל" מתכוונת התורה לדמות מסויימת מאד – השטן. ביום הכיפורים ניתנת לו מנחה, כדי שיהיה מרוצה ולא יקטר על עם ישראל. הנה משהו מלשונו של הרמב"ן:

...ומפורש מזה בפרקי רבי אליעזר הגדול (פרק מו):

לפיכך היו נותנין לו לסמאל שוחד ביום הכפורים שלא לבטל את קרבנם...

ראה סמאל... אמר לפני הקדוש ברוך הוא:

'רבון כל העולמים יש לך עם אחד בארץ כמלאכי השרת שבשמים, מה מלאכי השרת יחפי רגל כך הן ישראל יחפי רגל ביום הכפורים. מה מלאכי השרת אין בהם אכילה ושתייה כך ישראל אין בהם אכילה ושתייה ביום הכפורים. מה מלאכי

השרת אין להם קפיצה כך ישראל עומדין על רגליהם ביום הכפורים. מה מלאכי השרת שלום מתווך ביניהם כך הן ישראל שלום מתווך ביניהם ביום הכפורים. מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא כך הן ישראל נקיים מכל חטא ביום הכפורים'. והקדוש ברוך הוא שומע עדותן של ישראל מן הקטיגור שלהם ומכפר על המזבח ועל המקדש ועל הכהנים ועל כל עם הקהל, שנאמר: וכפר את מקדש הקדש וגו'.

עד כאן אגדה זו...

וזה סוד הענין... צוה הקדוש ברוך הוא ביום הכפורים שנשלח שיעיר במדבר לשר המושל במקומות החרבן... ומאצילות כחו יבא חורב ושממון... החרב והדמים והמלחמות והמריבות והפצעים והמכות והפירוד והחרבן... וחלקו מן האומות הוא עשו שהוא עם היורש החרב והמלחמות, ומן הבהמות השעירים והעזים, ובחלקו עוד השדים הנקראים מזיקין...

עזאזל הוא אפוא התובע הפלילי בבית הדין של מעלה; וביום הכיפורים צייתה התורה לרכוש את ידידותו - כדי להבטיח שהקב"ה יחתמנו לטובה.

כיוצא בזה מצינו כבר במדרש (ספרא שמיני - מכילתא דמילואים אות ג) בענין אחד הקרבנות שנצטווה אהרן להקריב בסוף ימי המילואים:

ויאמר אל אהרן קח לך עגל בן בקר לחטאת - מלמד שאמר לו משה לאהרן: אהרן אחי! אף על פי שנתרצה המקום לכפר על עוונותיך, צריך אתה ליתן לתוך פיו של שטן. שלח דורון לפניך עד שלא תיכנס למקדש, שמא ישנאך בביאתך למקדש.

ואולם, מאליו מתעורר כאן קושי גדול - כיצד מתיישב מתן מנחה לשטן עם האיסור החמור - המופיע במקומות רבים בתורה - לעבוד אלוהים אחרים, ובכלל זה האיסור להקריב קרבנות למלאכים או לשדים.

בזה מוסיף הרמב"ן ועוסק; כפי שהוא מבאר, זו הסיבה לכך שמטילים גורלות. באמצעות הגורל קובע הקב"ה עצמו איזה מן השעירים יינתן לעזאזל. כך אין אנו מקריבים קרבן לעזאזל; אנו מגישים על שלחנו של הקב"ה את שני השעירים, והוא בוחר - באמצעות הגורל - איזה מהם לשלוח לעזאזל². בשליחותו של הקב"ה הולך האיש העתי ומגיש את המתנה לעזאזל מטעמו של הקב"ה. כפי שמדגיש הרמב"ן, הגורל אינו מקרה; הוא שפה שבאמצעותה נותן הקב"ה הוראה לכהן הגדול, איזה מן השעירים להוריד משלחנו שלו, להוציא מן העזרה ולשלח לעזאזל. זו לשון הרמב"ן (ההוספות שבסוגריים מרובעים - שלי, ד"ב):

כי היו עובדים לאלהים אחרים, הם המלאכים... והנה התורה אסרה לגמרי קבלת אלהותם וכל עבודה להם, אבל... ואין הכונה בשעיר המשתלח שיהיה קרבן מאתנו אליו חלילה, אבל שתהיה כונתנו לעשות רצון בוראנו שצונו כך.

¹ קרובה לדרך זו דרכו של הזוהר הקדוש בפרשנותו לדין "מים אחרונים - חובה" ומדוע אין מברכים עליהם (זוהר פרשת תרומה, דף קנד ע"ב):

"לבתר דאכיל בר נש ואיתענגג, אצטריך למיהב חולקא דתמצית לההוא סטרא, ומאן איהו? מים אחרונים, ההוא זוהמא דידין דאצטריך למיהב לההוא סטרא, חולקא דאצטריך ליה... חובה אינון, ובאתר דחובה שריין... ועל דא לא אצטריך לברכא כלל, דהא ברכה לאו איהו בההוא סטרא" (=אחרי שאכל אדם והתענגג, צריך הוא לתת חלק התמצית לאותו הצד, ומהו? מים אחרונים, אותה זוהמת ידים שצריך לתת לאותו הצד, החלק שהוא צריך... חובה הם, ובמקום החובה הם שריינים... ועל זה ודאי לא צריך לברך כלל, שהרי ברכה אינה באותה הצד").

בספר "אור צדיקים" (סימן כג אות לד, עמ' 50) נאמר שבשעת נטילת מים אחרונים יש לומר את מלות הפסוק (איוב כ, כט) "זֶה חֶלֶק אֲדָם רָשָׁע מֵאֲלֵהֶם וְנַחֲלַת אִמְרוֹ מֵאֵל". הספר טורח ומבאר שראשי התיבות של המלים הללו (בסיכול אותיות, כנראה) הן "אחר", ומוסיף שהכוונה ל"אל אחר". ביטוי זה הוא אחד מכינויי הסטרא אחרא. כפי שמבואר בזוהר (כרך ב (שמות) פרשת פקודי דף רנד עמוד ב), הכינוי הזה הוא שגרם לאלישע בן אבויה לטעות - וזו, כמבואר בגמרא (חגיגה טו, ב), הייתה שהאמין בקיומן של שתי רשויות, היינו, שני אלים עצמאיים המתחרים זה בכחו של זה:

"אלישע נחת לתתא בסטר שמאלא דאיהו אשא ונחית ביה ולא סליק וארע בההוא סטרא אחרא דאקרי 'אל אחר', ואתמנע מניה תשובה ואתתרך בגין דאתדבק ביה, ועל דא אקרי אחר" (=אלישע ירד למטה בצד שמאל שהוא האש, וירד בו ולא עלה, ופגש באותו צד אחר שנקרא 'אל אחר', ונמנע ממנו תשובה וגורש משום שנדבק בו, ועל זה נקרא אחר").

לאמיתו של דבר, כמובן, אין הסטרא אחרא אלא אחד מברואיו של הקב"ה.

² אמנם, אחת משתי צפרי המצורע - עליהן קראנו בתורה בשבוע שעבר - משתלחת על פני השדה, ורבותינו דרשו שילוח זה באופן דומה לשעיר המשתלח; ובמקרה זה לא הצריכה התורה הגרלה.

והמשל בזה, כמי שעשה סעודה לאדון וצוה האדון את האיש העושה הסעודה תן מנה אחת לעבדי פלוני; שאין העושה הסעודה נותן כלום לעבד ההוא, ולא לכבודו יעשה עמו, רק הכל נתן לאדון, והאדון נותן פרס לעבדו, ושומר זה מצותו ועשה לכבוד האדון כל אשר צוהו. ואמנם, האדון, לחמלתו על בעל הסעודה, רצה שיהיו כל עבדיו [לרבות השטן] נהנין ממנה, שיספר [השטן] בשבחו ולא בגנותו [של בעל הסעודה]:

וזה טעם הגורלות. כי אילו היה הכהן מקדיש אותם בפה לה' ולעזאזל, היה כעובד אליו ונודר לשמו. אבל, היה מעמיד אותם לפני ה' פתח אהל מועד, כי שניהם מתנה לה', והוא [ה'] נתן מהם לעבדו [השטן], החלק אשר יבא לו [לשטן] מאת השם. הוא [ה'] הפיל להם גורל, וידו חלק להם, כענין שנאמר: 'בְּחִיק יוֹטֵל אֶת הַגּוֹרֵל וּמָה' כֹּל מִשְׁפָּטוֹ'. וגם אחרי הגורל היה מעמידו לפני ה', לומר שהוא שלו, ואין אנחנו מכוונים בשילוחו אלא לרצון לשם, כמו שאמר (פסוק י'): יעמד חי לפני ה' לכפר עליו לשלח אותו וגו'.

כפי שלומד הרמב"ן מן הפסוק במשלי (טז, לג), "בְּחִיק יוֹטֵל אֶת הַגּוֹרֵל וּמָה' כֹּל מִשְׁפָּטוֹ", הגורל רק נראה כאילו הוא מקרה, אבל לאמיתו של דבר – אין הוא תלוי במקרה אלא בקביעה של הקב"ה. ה' קובע מי ומה יעלה בגורל.

את שני השעירים היה הכהן הגדול מעמיד, אחד לימינו ואחד לשמאלו; ובקלפי היו שני פתקים – על האחד כתוב שמו של הקב"ה, ועל השני – עזאזל. בשתי ידיו היה הכהן מרים פתקים מן הקלפי, וייעודו של כל אחד מהשעירים נקבע לפי מה שעלה בגורל ביד הסמוכה אליו. ואולם, כפי מספרים חז"ל, במשך תקופה ארוכה לא היו הפתקים עולים בהתפלגות סטטיסטית נורמלית. בימים הטובים ההם היה גורלו של הקב"ה עולה באופן קבוע בימין; אות לטובה, כמובן. כך מספר התלמוד הירושלמי (מסכת יומא פרק ו הלכה ג):

כל ימים שהיה שמעון הצדיק קיים, היה גורל של שם עולה בימין;
משמת שמעון הצדיק - פעמים בימין פעמים בשמאל.

ישראל ציפו לתופעה של נצחון הימין בקביעות, שמחו לראותה והתעצבו לראות שבטלה; על רקע זה מספרת לנו התוספתא (מסכת יומא (ליברמן) פרק ב הלכה ט):

טרף בקלפי והעלה שני גורלות אחד בימינו ואחד בשמאלו;
אם בימינו עלה - היו כל ישראל שמחים,
ואם בשמאלו עלה - לא היו כל ישראל שמחין.

לקראת החורבן ניתן היה שוב להבחין בהכוונה שמימית, בהתפלגותו הסטטיסטית הבלתי נורמאלית של הגורל; אלא שהפעם היה גורלו של הקב"ה עולה באופן קבוע בצד שמאל דווקא. אות מבשר רעות, כמובן. עמו באו סימנים מבעיתים אחרים. כך מספר המדרש (ילקוט שמעוני זכריה רמז תקעח):

תנו רבנן, ארבעים שנה לפני חרבן הבית לא היה גורל עולה בימין אלא בשמאל³, ולא היה לשון של זהורית מלבין אלא מאדים, ולא היה נר מערבי דולק, והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי, א"ל: היכל היכל, מפני מה אתה מבעית את עצמך? יודע אני שסופך ליחרב...

לטוב או למוטב, ההתפלגות הסטטיסטית הבלתי נורמאלית מצביעה, כמובן, על הכוונה מלמעלה באשר לתוצאות ההגרלה.

³ טעונים הסבר דבריה של התוספתא בהמשך לקטע שהבאנו (מסכת יומא (כפורים) (ליברמן) פרק ב הלכה י'): שאלו את ר' עקיבא, מהו לשנותו משמאל לימין? אמר להם: אל תתנו מקום למינים לרדות אהריכם. קשה לדעת למה הכוונה המדוייקת. חוקרים העלו מגוון גדול של השערות; לסקירת הפירושים השונים ולהצעת פירוש מקורית ראו בדבריו של מרכוס, עמ' 52 – 53. אם יותר להדיט כמוני להעלות, בשולי גלילות המלומדים, השערה נוספת משלו, אומר כך. ארבעים שנה לפני החורבן, בערך, הוצא אותו האיש להורג. המינים, פאולוס ותלמידיו, טענו, כידוע, שהעם היהודי – שמיאן לקבל את זהותו של אותו האיש כמשיח - איבד בכך את מעמדו ובחירתו, ובמקומו באה מעתה הכנסייה. בימיו של רבי עקיבא – שהוצא להורג בידי הרומאים כששים וחמש שנים אחרי החורבן – כבר הייתה הנצרות מבוססת ומפורסמת והפולמוס עמה לא היה קל. אפשר, שהסיפור אודות נצחוננו הקבוע של השמאל בארבעים השנה האחרונות לקיומו של בית המקדש שימש את המינים כראייה וכאות מן השמים לטענתם. יתכן שתלמידי רבי עקיבא שאלו את רשותו של רבם לשנות את העובדות וכך לנסות להעלים מהקהל את התנהגות הגורל בתקופה הנדונה; רבי עקיבא יעץ להם שלא לעשות כן אלא לספר אמת כהווייתה, שמא, אם ישקרו, יתברר השקר והדבר דווקא יסייע למינים בתעמולה שלהם.

באותה דרך שבה היה הכהן הגדול מתקשר עם הקב"ה ביום הכיפורים ושומע את תשובתו – איזה שעיר להעביר לעזאזל - השתמשו לעתים גם אחרים; וכשהקב"ה רוצה – הוא עונה לכל קוראיו, לכל אשר יקראוהו באמת. לפעמים, אפילו עובדי אלילים קיבלו מהקב"ה תשובה בדרך זו. כך מסופר בספר יונה (א,ה-ז):

וַיִּרְאוּ הַמַּלְחִים וַיִּזְעְקוּ אִישׁ אֶל־אֱלֹהָיו וַיִּטְלוּ אֶת־הַפְּלִים אֲשֶׁר בְּאֵנִיהַ אֱלֹהֵימָם לְהִקַּל מֵעֲלֵיהֶם וַיּוֹנְהוּ יָרֵד אֶל־יָרְכָתִי הַסְּפִינָה וַיִּשְׁכַּב וַיִּרְדָּם:
וַיִּקְרַב אֵלָיו רַב הַחִבְלִים וַיֹּאמֶר לוֹ מֵהֲלָךְ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל־אֱלֹהֶיךָ אוֹלֵי יִתְעַשֶׂת הָאֱלֹהִים לָנוּ וְלֹא נִאָּבֵד:
וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ לְכוּ וְנִפְּלֵה גּוֹרְלוֹת וְנִדְעָה בְּשִׁלְמֵי הָרַעָה הַזֹּאת לָנוּ וַיִּפְּלוּ גּוֹרְלוֹת וַיִּפֹּל הַגּוֹרָל עֲלֵיוֹנָה:

בעיניו של ספר יונה אין שום דבר מעורר תמיהה בכך שהגורל שהטילו אותם עובדי אלילים הכווין אותם אל האיש הנכון, כך שידעו אל נכון מיהו האיש שבשלו סער הים. המלחים התמימים הללו, ובראשם רב החובל, עבדו אמנם אלוהים אחרים וזעקו איש אל אלוהיו, אבל גם אל אלוקיו של יונה ביקשו לקרוא - ובכל לבם; והקב"ה ענה להם. הדרך, בה ענה הקב"ה למלחים, הייתה – הגורל.

לפי זה, גם הגורל בו נבחר עם ישראל להיות עמו של הקב"ה, לא היה מקרה עוור. הקב"ה לא רק ידע מראש את תוצאות ההגרלה, אלא שלט בה וקבע מראש את התוצאות. מסתבר, שהמטרה הייתה רק להודיע למלאכים את הדבר; גם במרומיו, אפוא, עושה הקב"ה שימוש בגורל כדרך תקשורת - בינו ובין מלאכיו. סוף סוף, אף הם, כמונו, אינם שרויים במחיצתו ממש, והם שואלים זה לזה איה מקום כבודו, ומאחר שאינם מקבלים תשובה, הם נאלצים לומר בלי מיקום מדוייק: ברוך כבוד ה' ממקומו.

כדאי לשים לב לכך, שאין המדרש אומר, או אפילו רומז לאפשרות, שבהגרלה הנזכרת רימה הקב"ה את המלאכים. ההגרלה הייתה אמיתית ונעשתה באופן הוגן לחלוטין, כשלפי חוקי הטבע יש לכל מלאך סיכויים שווים לזכות בעם ישראל. הקטע הוא, שהקב"ה שולט בחוקי הטבע, ובכללם בגורלות - ואפילו בלוגיקה. אין הוא צריך לרמות כדי לקבוע כיצד יפעלו כאן חוקי הסטטיסטיקה; כיון שאין הוא כפוף לחוקי הסטטיסטיקה, הוא שולט תמיד בגורל ובתוצאותיו. ההגרלה הוגנת לחלוטין, אבל הקב"ה תמיד זוכה בה.